СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА ЛИБЕРАЛНАТА (РАДОСЛАВИСТКА) ПАРТИЯ — 1899–1900 г. (В УСЛОВИЯТА НА АГРАРНА И ФИНАНСОВА КРИЗА)

Димитър Саздов

Образуването на Либералната (радославистка) партия започва през 1887–1888 г. Последват дълги години процес на изграждане и изработване на партийната политическа платформа и програма. Няколко месеца през 1894 г. участват в управлението на страната в коалиционното правителство на д-р К. Стоилов и Народната партия. През цялото друго време – от образуването си до януари 1899 г., либералите на д-р Васил Радославов са в опозиция[1]. Те идват на власт в най-трудните в икономическо отношение години след Освобождението. Страната е изпаднала в аграрна и финансова криза, а поредицата от опити на предходното правителство на д-р К. Стоилов да изведе страната от кризата завършват с неуспех.

След установяването си на власт либералите-радослависти продължават практиката на старото правителство да търсят изгоден за страната заем и извеждането ѝ от кризата. Паралелно с това обаче те замислят и вътрешно-икономически план за спасяване на положението. За целта се обръщат към най-важните икономически лостове – законите. Чрез промяната и допълненията на стари закони и изработването на нови, те търсят правилния за страната път.

Приемането на „спасителни" закони в условията на криза е свързано с болезнени данъчни, повинностни и други разпоредби на законодателите. Осъзнавайки това, либералите – министри, депутати и партийни идеолози се опитват да вградят в законодателството си и социални разпоредби, които да послужат за отдушник на тежките основни клаузи. Доколко те успяват или не да постигнат и социален успех в законодателното си дело, е цел на нашето изследване.

За разработването на този проблем основен изворов материал са Стенографските дневници на Десетото обикновено народно събрание и Държавен вестник, в който се публикуват влизащите в сила законопроекти. Друг източник е партийният и икономическият периодичен печат. Използвани се спомени и мемоари, архивни и публикувани документи и др. Уважени са основните изследователи на други въпроси, от управлението на Либералната партия и на онези, които по различни причини се докосват до изследваната от нас проблематика.

***

В края на 1898 г. всички опити на правителството на Народната партия да получи изгоден заем от чуждите банки завършват с неуспех. Това задълбочава кризата в кабинета и на 13 януари 1899 г. д-р К. Стоилов подава оставката на правителството. По различни причини изборът на Фердинанд за образуване на нов кабинет пада отново, както и през 1894 г., върху Димитър Греков[2]. Тогава изтъкнатият политик, поради отказ на опозицията да го подкрепи е принуден да се откаже от предложението. Сега Д. Греков приема поканата да състави кабинет, след като си е осигурил подкрепата на Либералната и Народнолиберална партия. Той се надява и на по-широка коалиция.

Получавайки новия мандат, Д. Греков прави опит да образува правителство с представители на всички опозиционни партии. В неговата листа фигурират имената на П. Каравелов, Ст. Данев и Гр. Начович[3]. Опитите му в това направление завършват с неуспех. С изключение на Народнолиберална партия всички останали опозиционни партии посрещат с недоволство решението на Фердинанд да възложи на „безпартийния" Д. Греков образуването на новото правителство. Водените от него преговори с каравелисти и цанковисти да участват в управлението завършват с неуспех[4]. Единствено Либералната (радославистка) партия приема със задоволство поканата, въпреки че нейният лидер е пренебрегнат. За членовете на тази партия това е единствения път за идването им на власт[5]. При разпределението на министерските постове Либералната партия получава повече от възловите министерства, а нейният лидер В. Радославов заема най-важното – Министерство на вътрешните работи. Поради това е основателно характеризирането на това правителство като радославистко, както се прави в историческата литература.[6] Така на 19 януари 1899 г. е образуван новият „коалиционен" кабинет от представители на Либералната и Народнолиберална партия. Характерът на кабинета не се променя и след сливането през март с. г. на двете партии и създаването на нова, наречена Съединена либерална партия. Обединението е извършено на безпринципна основа и само след няколко месеца се разпада[7].

Характеризирането на кабинета на Д. Греков, като радославистки , а след октомври 1899 г. и този на Тодор Иванчов като хомогенен радославистки е основателно. За това може да се приеме, че и реализираното законодателно дело през тези години принадлежи изцяло на Либералната (радославистка) партия.

На 5 март 1899 г. правителството на Д. Греков насрочва за 25 април с.г. парламентарни избори, с които цели да си създаде мнозинство в новата камара. Въпреки упражнения административен произвол правителственото „мнозинство" в парламента е твърде крехко. То се очертава да бъде с 5–6 гласа повече – 80– 85 за управляващите и 75–80 на опозицията[8]. Тези резултати показват нестабилната социална база, върху която се крепи правителството. Затова управляващите, както своите предшественици, касират част от опозиционните представители. Провеждат се допълнителни избори, в които правителството прилага „неставало досега ограничение на

избирателното право на гражданите“[9]. Това му осигурява пълна победа дори и в окръзи, където опозицията е имала пълно мнозинство[10]. След овладяване на законодателната власт кабинетът започва вече по-спокойно да трасира пътищата на своето управление.

Дошлото на власт правителство през януари 1899 г. е притиснато от продължаващата аграрна и задълбочаващата се финансова криза. Затова и в първата сесия на Десетото обикновено народно събрание се работи повече „на дребно“. Приемат се множество закони, които допълват или изменят частично някои членове на приети основно от предишното Народно събрание законодателни актове. Такива са: Законът за изменение на закона за окръжните съвети; Законът за изменение на чл. 7 от Закона за признаване в Княжеството от дипломите от чуждестранните висши училища; Законът за допълнение закона за градските общини; Законът за изменение закона за съдоустройството от 19 декември 1898 г.; Законът за изменение Закона за административното деление; и др.[11] Направените изменения и допълнения имат административен характер. Те са съобразени със съществуващите обективни условия или с интересите на управляващата политическа сила.

По съществен от социална гледна точка е приетият от X-то ОНС на първата му извънредна сесия (24 юни 1899 г.) „Закон за подпомагане земледелческото население, пострадало от тазгодишната суша“[12]. С него се възлага на Министерството на финансите да се запознае със състоянието на земеделието и положението на неговите стопани. При констатация, от специално съставената за целта комисия, че получената земеделска продукция е по-малка от половината „от това, което те (земите – б. а.) би могли да дадат в години със средно плодородие и на които с това материалното състояние е съвършено компрометирано“, събирането на поземления данък се отлага. Наред с това на пострадалите от сушата земеделци, които не биха могли да се прехранят до идущата реколта и да засеят земите си, законодателите се разпореждат да се отпусне необходимата сума от Земеделските каси, под гаранция на държавата. Тя обаче не трябвало да бъде повече от претърпяната поради сушата загуба[13]. Приетите от X-то ОНС законодателни разпоредби по същество са социални. Тези облекчения обаче са временни, тъй като през следващите от три до пет години несъбраният поземлен данък трябвало да се събере „заедно с другите даждия“[14]. Законът предвижда и връщането на взетите суми от Земеделските каси през следващите „пет години заедно с лихвите“[15].

С подобен социален характер са и приетите няколко закона за отпускане на нуждаещи се Министерства на допълнителни свръхсметни кредити. Те трябвало да се покрият от бюджетите им за следващата година[16].

Всичко това дава основание оценката на тази законодателна социална политика да се приема в историческата литература, като една палиативна мярка, която не може радикално да разреши проблемите на страдащото население[17].

Задълбочаването на кризата, липсата на данъчно покритие върху бюджета и невъзможността на правителството (от октомври 1899 г. хомогенен кабинет на радославистите – начело с Тодор Иванчов)[18] да осигури финансови средства за изплащане

на заплатите и пенсиите на всички лица, които получават такива от Българска народна банка и от Земеделските каси принуждава Народното събрание да приеме закон, накърняващ социалното положение на една голяма част от населението. Това е „Законът за временни удържки на чиновниците, служащите и пенсионерите“. По силата на този закон се разрешава на министъра на финансите да прави ежемесечни удръжки от заплатите и пенсиите на горепосочените лица. Размерът на удръжките е от 15 до 30 процента, като е съобразен с годишните заплати[19].

Тежкото финансово състояние на страната и невъзможността на радославистите да уредят изгоден за страната заем[20] ги кара временно да прибягнат към тази крайно непопулярна икономическа санкция. Въпреки това обаче, те се опитват да продължат характерната за законодателството социална политика. Разбира се, тя е съобразена и с обективните възможности на държавното съкровище. В този дух законодателите освобождават „от удръжки инвалидните пенсионери от долните чинове по военното ведомство“[21]. Те предвиждат и изплащане на всяка месечна удръжка, заедно с „припадащата се 8 % годишна лихва, ... след изтичането на 14 месеца от датата на удържката“[22]. Явно е, че правителството се надява следващата 1900 г. да бъде добра за земеделските стопани и от есента на тази година те да могат да издължат към държавата всички свои данъци и недобори от последните две години. Ръководени от тази политическа линия законодателите конкретизират разпоредбата (в чл. 2 и 3 от този закон) – удръжките да започнат от месец ноември на текущата 1899 г. и да продължат до 31 декември 1900 г. Народните представители задължават правителството (с чл. 6) да приеме и „един особен правилник“, с който да се определи методиката на събиране и връщане на удържаните от населението суми по силата на приетия закон[23].

Паралелно с обсъждането и приемането на горния закон правителството подготвя и проект за нов закон за пенсиите на чиновниците по гражданското ведомство. Той е приет на 22 януари 1900 г.[24] С него се заместват, дотогава временно действащия с решение на VIII-то ОНС от 20 декември 1894 г., Законопроект за пенсиите на чиновниците и учителите. В новия пенсионен закон в основата му се запазват социалните разпоредби на Законопроекта и Закона за пенсиите на чиновниците и учителите от декември 1893 г. Сега обаче се въвеждат по-прецизни и строги разпоредби относно определянето и изплащането на пенсиите. Извършени са множество ревизии, довели до справедливо коригиране на отделни пенсии. Отстранена е несправедливостта, по действащия законопроект, чиновниците от различни ведомства да получават различни по размери пенсии, при еднакви вноски за всички. В новите разпоредби на Закона се допуска длъжностните лица, които са достигнали 50-годишна възраст, при 20-годишна служба, по собствено желание да се оттеглят от работа с право на пенсия[25].

Никола Габровски прави обширно изказване в парламента по Закона за пенсиите на чиновниците. В изказването той остро критикува правителството, че осигурява само една категория от населението с тази привилегия. Защо, пита Габровски, държавата не прави това „по отношение на бедните хора, именно онези, които имат

най-голяма нужда“ от подобна социална осигуровка: „към занаятчиите, към работниците, към селяните? Чиновниците много добре знаят къде да си турят парите, ако искат да осигурят бъдещето си ... има осигурителни дружества и те могат да си турят парите там и да осигурят живота си. „Защо държавата непременно трябва да става опекун“[26]. Явен е замисъла на социалиста Н. Габровски. Той предявява искане държавата да не привилегирова само отделна категория граждани, а това социално дело да се постави на справедлива обществена основа, от която да се ползват всички граждани на страната. Несправедливо е, заключава Габровски, да „имаме пенсионери, големи лихвари, големи предприемачи ... пенсионери, които са направили по 10–20 къщи в София и в провинцията ...„ и т. н. , а на народът се „продават чергите и котлите – защо? – за да се плащат големите пенсии на тия, които са осигурени ...“ [27] Гласът на Габровски обаче, остава “нечут“. Затова има и обективни причини. На този етап от развитието на българската държава не е възможно да се приложи законодателно това изключително справедливо социално дело.

В защита правото на пенсионното осигуряване от държавата на отделни категории граждани се изказват д-р Васил Дочев, военният министър полк. Паприков и др.[28] Затова и опитите на Н. Габровски да наложи този социален въпрос като национален, който да обхваща цялото население, завършват с неуспех.

Няколко месеца след приемането на Закона правителството разработва и приема „ПРАВИЛНИК за приспособлението Закона за пенсиите на чиновниците по гражданското ведомство“[29]. С него се регламентират детайлно всички възможни проблеми и въпроси свързани с пенсиите на чиновниците по гражданското ведомство и с дейността на институциите натоварени с приложението на пенсионното дело.

Десетото Обикновено Народно събрание приема и нов „Закон за военните пенсии“[30]. Тук също по същество се запазват социалните разпоредби. Направени са и „всички ония изменения, които практиката и нуждата са показали, че са необходими и полезни“[31]. Направени са и някои допълнения за офицерите-емигранти служили в руската армия, променени са окладите за пълна 40-годишна служба, прецизно е разпоредено формирането на пенсионния фонд и др. Промените засягащи негативно социалните разпоредби на стария закон и неговите допълнения са незначителни. А с направените, макар и малки положителни промени, радославистите по същество продължават градивната политика към армията на предходните правителства, независимо от настъпилите за държавата трудни финансови години.

И за военните пенсии правителството изработва „П Р А В И Л Н И К за прилагане закона за военната пенсии“.[32] Тук детайлно се определят правата върху пенсиите, начинът на формиране на пенсионния фонд, причините за лишаване от пенсия и др. Правилникът също отстоява, при определяне дейността на институциите, свързана с пенсионното дело, залегналите социални разпоредби в Закона, като прецизира въвеждането им в изпълнение.

В стремежа си да подпомогне развитието на селското стопанство, което продължава да е основен отрасъл на българската икономика, правителството на радославистите приема „Закон за образцовите земеделчески стопанства“[33]. Целта на управлява-

щите е, чрез тези стопанства „да дават на местните земеделци нагледен пример на най-усъвършенствано земледелие; те ще трябва да обработват малки количества (земи – б.а.), но по един съвършен начин и с най-добрите земледелчески оръдия“[34]. Приемането на този закон е продиктувано най-вече от ниската степен на специализация в областта на селското стопанство, невисокият процент на стоковост на зърнените храни, животновъдните продукти и малкото относително тегло на индустриалните култури[35]. Съществуващите дотогава „образцови“ държавни чифлици край Русе и в с. Садово, Пловдивско, не могли да задоволяват интересите на всички региони в страната. С новия закон за създаване на образцови земеделски стопанства трябвало да се обслужват вече всички окръжни структури на страната. Законът има за цел, заявява Гр. Начович, като министър на търговията и земеделието и да допълни непълнотите в Закона за земеделческото учение от 17 декември 1897 година[36].

Законът има и своята социална страна. Той предвижда създаването на образцови земеделски стопанства във всички окръзи, а в тях да се привличат за обучение в продължение на 1 година „млади земледелци“, като се предпочитат изслужилите военната си служба. Прехраната и местото за живот на желаещите младежи да усъвършенстват знанията си се предвижда да бъдат грижа на стопанството. Месечно възнаграждение не се осигурява, но в края на годината, когато напускат стопанството най-добрите ще бъдат награждавани със суми от 50 до 100 лв.[37]

Законодателите предвиждат тези образцови стопанства да се управляват от лица с опит в това отношение и доказали своята „честност и способност“[38]. Обработваемите площи за образцовите държавни стопанства се осигуряват от мерите на общините, като обхващат „едно пространство земя“ от 100 до 300 декара. Работещите в тях младежи не трябвало да превишават 20 души. Обработването на земите и отглеждания добитък в тези стопанства се предвижда да се осъществява с най-модерните за времето си оръдия и по капиталистически методи. Те обаче трябвало да бъдат достъпни за всеки среден селски стопанин в страната.

Идеята на радославистите е да създадат кадри с практически опит за средните стопанства в страната, които са гръбнакът на българското земеделие и скотовъдство. В края на XIX век процентът на притежаваната земя от по-едрите стопани, с повече от 200 декара земи, започва да спада. Нещо повече, много от тези стопани сами раздробявали земите си и ги отдавали за обработване под аренда, като дребни или средни стопанства. В същото време се наблюдава много по-голямо увеличение процентът на притежаваната земя в групата на средните стопанства, със 100-200 декара земи. Бързо към тях започват да се доближават и значителна част от дребните стопанства[39]. Затова образцовите държавни земеделски стопанства трябвало да показват на практика възможностите на средното земеделско стопанство, като перманентно от тях се усвояват и прилагат най-съвременните, но достъпни за средните стопани капиталистически методи за обработване на земите и отглеждане на добитъка, модерна селскостопанска техника, изкуствени торове и пр.

При обсъждането на законопроекта в камарата народните представители, имайки в предвид неговата социална цена, посрещат със задоволство разпоредбите

на бъдещия закон. Характерно в това отношение е изказването на народния представител Тодор К. Шипков. От трибуната той заявява: „Ако има класа от нашето население, която заслужава най-много вниманието на народното представителство, то е нашето земеделческо население“, което „от всички други съсловия ... се намира в най-плачевно състояние“. Затова, продължава Шипков, „настоящия законопроект, като мярка, която има за цел да се загрижи за земеделческото население и да улучши положението му ... заслужава похвала“[40]. В същото време Шипков не пропуска възможността да разкритикува настоящата данъчна система, по силата на която „селяните, заявява той, плащат 50 % от чистия си доход“. Той критикува и експлоатацията на селяните от лихварите – кръчмари и евреи по селата, разкрива финансовата неподготвеност на правителството да приложи предлагания законопроект и пр.[41] В изказването си обаче Шипков е добронамерен. Той цели да се осигури реално подобряване социалното положение на земеделското население.

Въвеждането на този закон народните представители възлагат на Министерството на търговията и земеделието, оглавявано от видния политик и държавник Гр. Начович. Бушуващата криза в страната и бързото падане на радославистите от власт забавят реализирането на този по същество социален и хуманен закон. Затова, въпреки очертаващата се на границата между XIX и XX век необходимост от ускорена капиталистическа модернизация на селското стопанство в България масата от дребните и средни стопанства остават на ниско техническо равнище[42], в които трудно могат да се реализират замислените от радославистите възможности на средните стопанства.

Характера на цялото управление на Либералната (радославистка) партия се определя в историческата литература, най-вече като се прокарва оценката му през „призмата“ на приетия от X ОНС на 15 януари 1900 г. „Закон за данъка на земните произведения за 1900–1901 год.“[43]. Това е един крайно непопулярен данък, който идва да замени сравнително много по-прогресивния поземлен налог, утвърдил се през последните години и приет със задоволство от населението. Новият данък убедително и аргументирано е характеризиран в Народното събрание още на първо четене от представителя на БРСДП - Никола Габровски. Натуралният десятък е наречен от него „средновековен данък“, който ще спъва стоково-паричните отношения в българското село, ще спъва усъвършенстването на земеделието, ще се отрази гибелно върху благосъстоянието на земеделското население и ще засили съществуващата несправедливост в данъчното му облагане, в сравнение с другите слоеве от населението[44]. Или, казано накратко, ще забави, а на места и ще спре развитието на капитализма в селското стопанство. С неговото въвеждане либералите нарушават силно и своите икономически програмни виждания, утвърдени през 1897 г. от Втория партиен конгрес[45].

Законът за данъка върху земните произведения, приел популярното название данък „десятък“, засяга основната част от българското население, което се занимава със земеделие. Този натурален данък, поради голямата суша през 1899 г., се отразява чувствително върху социалните потребности на засегнатото от него население. Той

не можел да бъде стимул за развитие на селското стопанство. Резултат от въвеждането му са, първите след Освобождението големи селски вълнения и бунтове през 1899-1900 г.[46] Сблъсъците между селяните и полицията довеждат и до намесата, за първи път след Освобождението, на войскови подразделения срещу граждански протести[47].

Независимо от всичките му тежести, които подробно са анализирани в историческата литература посочена по-горе, и в „Данъка на земните произведения за 1900–1901 год." законодателите вграждат разпоредби със социална значимост. С чл. 5 от Закона те освобождават от облагане: държавните имоти; имотите на народните училища, болниците, сиропиталищата и старопиталищата; обществените градини, паркове и разсадници; общинските мери; имотите на Рилския манастир, намиращи се в манастирската му община; градините с плодни дървета в дворове не по-големи от един декар; единични плодни дървета в лозята, нивите или в полетата; градини със зеленчук в планинските места по-малки от половин декар; нивите засети с тютюн; новопосадените лозя с американски лози през цялото време, докато се упражнява този закон; и всичките земи, които се освобождават от специални закони[48]. Т.е. освободени от данъка „десятък" са онези земи, които са обществени и се ползват от цялото население, малките лични стопанства – зеленчукови градини или дворове, новопосадени лозя и др. Прави впечатление, че законодателите се съобразяват с трудоемкостта на отглежданата култура – тютюн и освобождават от данъка всички полета с тези насаждения. Още повече, че това е едно производство, което през последните години започва по-широко да се популяризира и е „обещаващо" за прехраната на значителна част от населението.

Въведени са изключително строги разпоредби относно събирането на данъка „десятък". Въпреки това, законодателите се съобразяват с възможните поражения на реколтата от природни бедствия. В такъв случай разпоредбите са десятъкът да „се взема от действително добитото произведение"[49].

Правителството на радославистите отчита голямата тежест и непопулярност на въведения от тях данък върху земните произведения. Въвеждането му обаче, е опит да се стабилизира бюджета и икономическото положение в страната, която е в криза, а западните кредитори продължават да проточват преговорите за финансов заем. Надявайки се на бързо разрешаване на този проблем, имайки в предвид и социалните му ограничения, радославистите приемат закона за „десятъка", като временно действащ – само за 1899 и 1900 година. А за да се избегнат възможни спекулации при събирането на „десятъка", правителството изработва и приема специален „Публично административен правилник, за приложение Закона за данъка върху земните произведения"[50]. С него, в 189 члена, се определят най-скрупольозно всички възможни „детайли" при събирането на данъка. Правилникът е и своего рода социална защита срещу евентуални недобросъвестни действия на опълномощените данъчни власти. Но в същото време с него се затварят всички възможни „вратички" за „спекула" от страна на данъкоплатците. Тежестта на данъка и предприетите строги мерки за неговото събиране, като са включени всички общински и държавни институции (в това число и полицията), довеждат до краен негатив на обществения престиж на

правителството. Всичко това довежда до активизиране дейността на опозиционните политически сили и до разширяване на техните обществени позиции[51]. В крайна сметка се стига до една по-голяма или по-малка спекулация със справедливия протест на земеделците и със социалното положение на цялото население.

Важна стъпка на Десетото ОНС е приемането на нов „Закон за държавните и общински пътища“[52]. В него строго се регламентират всички въпроси, свързани със строителството на пътната мрежа в страната. Определена и конкретизирана е дейността на институциите, които се явяват изпълнители на закона. Справедливо е разпределена пътната тегоба между всички граждани. Наред с всичко това през целия закон преминават социални разпоредби в защита интересите на граждани, чиито лични недвижими имоти са засегнати от приложението на Закона за пътищата. Важна социална справедливост е разпоредбата на законодателите, с която се освобождават от „пътна тегоба“ гражданите от женски пол и онези, които са под 21 и над 55 години, малолетните все още ученици, войниците на действителна служба и неспособните за работа бедни лица (гл. IV, чл. 31, 33). Социално справедлива е и разпоредбата, с която се определя „пътната тегоба“ да се изпълнява във време, „когато населението е свободно от полските си работи“ (гл. IV, чл. 39)[53].

Към края на първата редовна сесия на X-то ОНС е приет „Законът за празничните дни в Княжеството“[54]. С него народните представители определят дните за задължителен отдих на населението. А за задоволяване на социалните нужди по време на тези празници, те с разпоредбите си разрешават, работата на определена категория търговски заведения. Повечето от дните, определени за празнични, в това отношение са съобразени със своего рода „социалните разпоредби“ на православния църковен календар.

Към края на първата редовна сесия на X ОНС социалното напрежение в страната, поради въведения данък „десятък“, започва да се увеличава с бързи темпове. През пролетта на 1900 г. селските вълнения и бунтове нарастват. Те задълбочават кризата в страната. Уплашен от надигащото се недоволство, Фердинанд напуска страната, възползвайки се от чл. 19 на Конституцията и назначава с Прокламация до народа за свои наместник Министерския съвет[55].

През лятото на 1900 г. настъпва затишие в страната, поради усилената работа на селските стопани и брутална разправа на правителството със селските бунтове. В привидно спокойна обстановка на 15 октомври 1900 г. княз Фердинанд открива Втората редовна сесия на Десетото Обикновено народно събрание[56]. В тронната си реч той представя подготвените от правителството законопроекти, които предстои да бъдат обсъждани в камарата. В аргументите си относно тяхната същност Князът изтъква, че те имат за цел да подобрят „всичките клонове на държавното управление, особено на финансите на страната“[57]. Практически, почти всички подготвени законопроекти са насочени към „успокояване“ на финансовата криза. В потвърждение на този правителствен замисъл можем да посочим готовите законопроекти за: собствеността и нейните видоизменения; за отчетността по бюджета; за финансовите инспектори[58]; за заплатите на военнослужещите; за щатовете на войската; за издържане на войската в мирно време; за кадастралното описване на земите; и др.[59]

С приемането на всички тези и някои други законопроекти правителството се надявало да осигури за известно време социален мир в страната. През това време се очаква и резултат от водещите се преговори за заем от западните банки. Задълбочаването на кризата обаче изпреварва действията на камарата и правителството. Затова Тодор Иванчов е принуден да подаде оставката на кабинета в края на ноември 1900 година.

***

Законодателната дейност на двата по същество радославистки кабинета е кратка. Тя е свързана и с разразилата се през 1897 г. аграрна и финансова криза. В стремежа си да изведат страната от кризата радославистите със своите законодателни разпоредби силно ограничават икономическите и социални придобивки на населението. Въпреки всичко това, те не се отказват от възприетата от предишните правителства социална законодателна инициатива. Там където силно се нарушава този принцип, радославистите се опитват политически и чрез разпоредбите в законите да представят решенията на камарата за временни, наложени от обективните условия в страната.

Краткият срок на управление ограничава законодателната дейност на либералите. Това не дава възможност да се проведат и по-сериозни икономически реформи. Общественият и политически натиск на опозицията предизвикан от въвеждането на натуралния десятък, невъзможността да се осигури изгоден външен заем за стабилизиране на бюджета, множеството икономически афери за лично облагодетелстване на държавните чиновници, на партийни привърженици, на някои министри и депутати девалвират управлението и те са принудени да напуснат властта към средата на техния парламентарен мандат. С това опитите и обещанията за реализиране на законодателна социална политика завършват с неуспех. Направеното в това отношение остава непочувствано и незабелязано от населението в условията на тежката криза в страната.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Георгиев, Б.** Либералната (радославистка) партия в България (1886–1899), С., 2001, с. 11–92; 187–245.

[2] **Дневници** (стенографски) на IX ОНС, III РС, 1898; **Работнически вестник**, бр. 15 от 18 дек. 1898; Новое время, № 8217, 12 (24 янв.) 1899; Д-р Константин Стоилов спомени на съвременници, съставители Ива Бурилкова, Цочо Билярски. С., 2001, с. 264.

[3] НБКМ – БИА, ф. 14, а.е. 4330, л. 1; Новое время, № 8223, 18 (30) ян. Димитър Греков е бивш консерватор. Министър в кабинета на народнолибералите. След убийството на Ст. Стамболов приема за кратко време ръководството на Народнолиберална партия, която по-късно напуска и се оттегля от политическия живот.

[4] ДА – Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 7, л. 7–9; Пряпорец , № 60 от 31 ян. 1899; Работнически вестник, № 22 от 5 февр. 1899; НБКМ – БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 124, 126, ф.15, о. п. 3, а. е. 1939, л. 144; Новое время, № 8223 от 18 (30) янв. 1899; НА на БАН, сб. IV, о. п. 1, а. е. 64, с. 124.

[5] **Георгиев, Б.** Либералната (радославистка) партия в България ..., с. 252–255; По наше мнение (Д. С.) княз Фердинанд все още не бил забравил, че д-р В. Радославов и съмишлениците му дълго време поддържали политическата линия за връщането на Ал. Батенберг на българския престол.

[6] **Йоцов, Я.** Към характеристиката на народняшкото управление. – Истор. пр. 1951 / 1952, № 2, с. 142; **Топалов, В.** Вътрешната политика на радослависткия режим и борбата на народните маси против нея (19 ян. 1899 – 27 ноемв. 1900). Дисертация, С., 1959, с. 97; **Същия.** Към историята на радослависткия режим (19 ян. 1899 – 27 ноемв. 1900). – Истор. пр., 1961, № 6, с. 15, 17.

[7] **Саздов, Д. и др.** История на България 681–1944. С., 2003, Т. 2, с. 219–220.

[8] Странник, Новый кабинет в Болгарии. – Русский вестник, № 11, ноябрь, 1899; **Саздов, Д.** Демократическата партия в България 1887–1908. С., 1987, с. 111.

[9] Ново време, Пловдив, г. III, 1899, № 11–12, с. 1132.

[10] Русское богатство, № 9, сент., 1900, с. 184.

[11] Държавен вестник, бр. 140 от 3 юли, бр. 141 от 5 юли, бр. 144 от 8 юли, бр. 148 от 13 юли, бр. 150 от 15 юли, бр. 151 от 16 юли, бр. 152 от 17 юли 1899; бр. 7 от 11 ян., бр. 9 от 14 ян., бр. 22 от 29 ян., бр. 28 от 7 февр., 1900; и др.

[12] Държавен вестник, бр. 149 от 14 юли 1899.

[13] Пак там.

[14] Пак там.

[15] Пак там.

[16] Държавен вестник, бр. 154 от 21 юли, бр. 157 от 24 юли, бр. 159 от 27 юли, бр. 280 от 23 дек. 1899; и др.

[17] **Саздов, Д. и др.** История на България, том втори ..., с. 219; **Топалов, Вл.** Вътрешната политика на радослависткия режим и борбата на народните маси против нея (19.I. 1899 – 27.XI. 1900). Дисертация. С., 1950.

[18] Всички опити на Д. Греков да се раздели със „съвършено безчестния" Радославов и да спечели Народната партия за образуването на нов кабинет завършват с неуспех. (Д-р Константин Стоилов, Дневник, част II, С., 1996, с. 418–420). При това положение мандатът е връчен на Тодор Иванчов. В миналото той е съмишленик на радославистите, но от 1891 г. излиза от партията и се отказва от активна политическа дейност. По-късно участва като министър на народната просвета в кабинета на Д. Греков, без да принадлежи към никоя партия. (Народни права, № 105 от 5 окт. 1899).

[19] Държавен вестник, бр. 261 от 30 ноемв. 1899.

[20] **Тодорова, Цв.** Дипломатическа история на външните заеми на България– 1888–1912. С., 1971, с. 257–263.

[21] Държавен вестник, бр. 261 от 30 ноемв. 1899.

[22] Пак там.

[23] Пак там.

[24] Държавен вестник, бр. 30 от 9 февр. 1900.

[25] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, XXV зас., 24 ноемв. 1899 г. С., 1900, с. 754, 755.

[26] Пак там, с. 761, 762.

[27] Пак там, с. 761.

[28] **Пейчев, П.** Пенсионният въпрос в неговата цялост. С., 1932, с. 13.

[29] Държавен вестник, бр. 107 от 22 май 1900.

[30] Държавен вестник, бр. 31 от 10 февр. 1900.

[31] Стенографски дневници на X-то ОНС, I РС, LIV зас., 17 ян. 1900 г. С., 1900, с. 2046

[32] Държавен вестник, бр. 64 от 22 март 1900.

[33] Държавен вестник, бр. 277 от 20 дек. 1899.

[34] Пак там.

[35] Икономиката на България до социалистическата революция. Т. I. С., 1969, с. 371.

[36] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, XXIV зас., 23 ноемв. 1899. С., 1900, с. 731.

[37] Държавен вестник, бр. 277 от 20 дек.1899. По изключение показалите голямо усърдие млади земеделци можели да останат в стопанството на работа и през следващата година.

[38] Пак там. Разрешава се и използването за ръководители на стопанството и чужденци, с договор за срок до 5 години. Законодателите препоръчват те да бъдат славяни „способни да изучат в кратко време български език" (Държавен вестник, бр. 277 от 20 дек. 1899).

[39] Икономиката на България до социалистическата революция ..., с. 363, 366, 367; Виж и Стопанска история на България 681–1981., С., 1981, с. 227, 228, 229.

[40] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, XXIV зас., 23 ноемв. 1899. С., 1900, с. 738.

[41] Пак там., с. 739.

[42] Икономиката на България ..., с. 368.

[43] Държавен вестник, бр. 28 от 7 февр. 1900. През октомври 1899 г. министърът на финансите М. Тенев внася в Народното събрание „Законопроект за данъка на земните произведения за 1900–1905 г." Според него „произведенията от ниви (колос), червенка (зимница) ръж, ечемик, овес, просо, лимец, кукуруз, ще плащат десятъка в натура. За останалите земеделски произведения ще се плаща в паричен десятък, а за лозята и ливадите – поземлен данък". (Дневници (стенографски) на Десетото обикновено народно събрание, кн. I, с. 821 и сл.).

[44] Дневници (стенографски) на X-то ОНС, I РС, С., 1900, с. 867–877; Вж. и **Бешков, Л.** Селските вълнения и бунтът на добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г., С., 1970, с. 15.

[45] **Саздов, Д.** Икономическото развитие на България в програмите и програмните документи на Народнолиберална (стамболовистката), Либералната (радославистката) и Младолиберална (тончевистката) буржоазни партии (от края на XIX и началото на XX в.). Вж. – Историческата наука в полза на България, т. 1, сборник материали от научна конференция в с. Равда на 30–31 май 2003 г. секция „История", С., 2004, с. 56, 57.

[46] Още с внасянето на законопроекта за десятъка в Народното събрание (19 октомври) населението на страната излиза на протестни митинги, събрания и пр. В същност, пише Любен Бешков, това движение води началото си от втората половина на месец август 1899 г. Тогава министърът на финансите нарежда на всички околийски финансови началници да запознаят официално общинските съвети с проектирания закон за облагане добивите от селското стопанство през следващите няколко години. (**Бешков, Л.** Селските вълнения и бунтът на добружанските селяни при Дуранкулак 1900 г., С., 1970, с. 14). Подробно за същността на данъка „десятък„, за тези вълнения и бунтовете през следващата година виж: **Христов, Хр.** Селските вълнения и бунтове 1899–1900; С., 1962; **Топалов, В.** Към историята на радославистките режим (19.I.1899–27.XI.1900). – Истор. пр., 1961, № 6; **Шарова, Кр.** Селски вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. – Истор. пр., 1957, № 4; **Косев, Д.**

Селското движение в България в края на XIX в. Основаване на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. – Истор. пр. 1948–1949, № 5; **Бешков, Л.** Селските вълнения и бунтът на Добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г., С., 1970; **Димов, Д. Р.** Из историята на селското движение в България.– В: сб. Студии по история. Велико Търново, 1973; и др.

[47] **Палангурски, М.** Държавно-политическата система на България (1879–1919). Велико Търново, 1995, с. 86.

[48] Държавен вестник, бр. 28 от 7 февр. 1900.

[49] Пак там.

[50] Държавен вестник, бр. 59 от 16 март 1900.

[51] НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 64, л. 57–64; **Саздов, Д.** Демократическата партия в България ..., 120–123. За засилване позициите на опозиционните политически партии допринася и приетият „Закон за общинските налози" (Държавен вестник, бр. 14 от 20 ян. 1900). С него се налагат допълнителни тежести и върху другите прослойки от българското население.

[52] Държавен вестни , бр. 32 от 11 февр. 1900.

[53] Пак там.

[54] Държавен вестник, бр. 35 от 16 февр. 1900.

[55] Държавен вестник, бр. 63 от 21 март 1900.

[56] Държавен вестник, бр. 226 от 16 окт. 1900.

[57] Пак там.

[58] Още през март 1900 г. правителството изработва и вкарва в действие „Правилник за финансовите инспектори."

Сега решава да го превърне в Закон, с оглед осигуряване на по-добри условия за работа на финансовите органи (Държавен вестник, бр. 71 от 31 март и бр. 226 от 16 окт. 1900).

[59] Държавен вестник, бр. 226 от 16 окт. 1900.